

جایگاه مناسک حج در اندیشه اصحاب امامیه با تکیه بر رجال نجاشی

سیدموسی حسینی نژاد*

چکیده

«حج» به منزله یکی از مهم‌ترین ارکان مذهب امامیه، در همه ادوار مورد عنایت ائمه علیهم‌السلام و شیعیان ایشان بوده است. میراث مکتوب شیعه در دوران حضور اهل بیت علیهم‌السلام و بعد از آن شاهدی مهم و متقن بر جایگاه والا و پراهمیت این فریضه در جامعه شیعه است. تأثیر مدیریت فرهنگی اهل بیت علیهم‌السلام باعث شد تا اهتمام ویژه‌ای در خصوص به جای آوردن مناسک حج توسط شیعیان و همچنین میراث مکتوب عظیمی حول مسئله حج پدیدار گردد. تحقیق پیش رو با رویکردی تاریخی، به روش کتابخانه‌ای با تکیه بر کتاب «فهرست اسماء مصنفی الشیعه» معروف به «رجال نجاشی» معروف‌ترین کتاب فهرست و رجالی شیعه تألیف «احمد بن علی نجاشی» (از علمای امامی مذهب قرن چهارم و اوایل قرن پنجم) در صدد نشان دادن اهتمام اصحاب امامیه بر به جای آوردن مناسک حج و وسعت نگارش تألیفات حول موضوع مناسک حج در میان اصحاب اهل بیت علیهم‌السلام است. واژگان کلیدی: مناسک حج، اصحاب امامیه، میراث مکتوب، رجال نجاشی.

مدیریت فرهنگی ائمه علیهم السلام در تمام عرصه‌های زندگی شیعیان در امور مرتبط با حیات مادی و معنوی آنها جلوه‌گر و متجلی است. تدوین فقه شیعه به معنای عام آن در واقع کارکردی مدیریتی از جانب ائمه علیهم السلام است که موجب نشر نظرات ایشان و کاربست آن توسط شیعیان می‌گردد. فریضه «حج» به عنوان مقوله‌ای فقهی، همواره از جمله مباحث مورد تأکید و توجه ائمه علیهم السلام و پیروان مکتب تشیع بوده است.

«رجال نجاشی» آینه‌ای تمام‌نما از همت اصحاب ائمه علیهم السلام و علمای شیعه در حفظ و توسعه میراث مکتوب شیعه است که بر اساس آن می‌توان موضوعات پراهمیت در اندیشه اصحاب امامیه و به طبع آن جامعه شیعه در عصر حضور را شناسایی کرد. این تحقیق به اهمیت مقوله حج بر اساس گزارش‌های تاریخی کتاب رجال نجاشی و تک‌نگاری‌هایی که در این حوزه توسط اصحاب ائمه در کتاب رجال نجاشی منعکس گردیده، می‌پردازد و در صدد انعکاس اندیشه شیعیان بر اساس این فهرست است. بنابراین در پایان این نوشتار، فهرستی از راویان صاحب کتاب با موضوع مناسک حج بر اساس طبقه راویان فراهم گردیده است.

جایگاه کتاب نجاشی در شناخت جامعه امامیه در عصر حضور

کتاب فهرست اسماء مصنفی الشیعه مشهور به «رجال نجاشی» نوشته ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی اسدی کوفی، متوفای سال ۴۵۰ قمری، از علمای شیعه در قرن پنجم است. این کتاب به سبب اعتبار آن از دیرباز - اگر نتوان گفت پرارزش‌ترین - از اصلی‌ترین کتب رجال متقدم شیعه به شمار می‌رود. خبره بودن نجاشی در شناخت راویان و اهمیت کتابش را می‌توان در اندیشه مرحوم آقابزرگ طهرانی، کتاب‌شناس بزرگ، مشاهده کرده که در مورد ایشان می‌نویسد:

«الشیخ ابوالعباس احمد بن علی النجاشی الاهوازی... العالم النقاد البصیر المصطلع الخیر افضل من خط فی الرجال بقلم او نطق بفم، صاحب کتاب الدائر الذی هو مرجع الاوائل والاواخر». سپس از محقق بحر العلوم رحمته الله نقل می‌کند: «انه من اعظم

ارکان الجرح و التعديل و اعلم علماء هذا السبيل، اجمع علمائنا علي الاعتماد عليه و اطبقوا علي الاستناد في احوال الرجال اليه» (طهرانی، ۱۳۳۷ش، ص ۵۸).

مرحوم نجاشی در مقدمه مختصر خود، انگیزه‌اش از تألیف این کتاب را کلام سید مرتضی (مشهور به علم‌الهدی) بیان داشته که گفته است:

«مخالفان ما اظهار می‌دارند که شما صاحب بزرگان و تألیفاتی نیستید. به همین دلیل مؤلف این کتاب را در بیان فهرست اسامی مؤلفان شیعه و غیر شیعه که در مورد شیعه کتاب نوشته‌اند، به نگارش در می‌آورد.» (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳).

در واقع رجال نجاشی به غیر از دغدغه اصلی‌اش، آینه‌ای تمام‌نما از میراث فرهنگی ائمه علیهم‌السلام است که راویان آن را حفظ کرده و به دست ما رسانده‌اند. این کتاب نشان‌دهنده مسائل و دغدغه‌های جامعه شیعه در قرون متقدم است که برای پاسخگویی به آن مسائل، در قالب کتبی از جانب راویان امامی به جامعه شیعه عرضه شده است. بخش معظم عناوین این کتب را مسائل مرتبط با فقه تشکیل می‌دهد که نیاز جامعه شیعه در همه ابعاد زندگی، از طهارات تا دیات، را شامل می‌شود؛ حج، به عنوان یکی از بنیادی‌ترین ارکان اسلام، یکی از همین موضوعات مهم فقهی است. در ادامه به انعکاس آن در کتاب رجال نجاشی، که به فهم ما در خصوص جایگاه آن در اندیشه اصحاب امامیه کمک شایانی می‌کند، خواهیم پرداخت.

نگاهی گذرا بر اهمیت حج در فقه امامیه

مقوله حج و انجام مناسک آن، از جمله ضروریات دین اسلام و مذهب تشیع است. در قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام تأکید بسیاری بر انجام این فریضه الهی شده است که به موجب آن هویت واحد مسلمانان پدیدار می‌گردد. همچنین نشانی از همزیستی مسالمت‌آمیز بین فرقه‌های مختلف اسلامی و نیز نمایش عظمت اسلام است که تقویت هویت اجتماعی مسلمانان و رشد اخلاقی جامعه را در پی دارد.

شیعیان در عصر حضور، همواره مسائل فقهی خود را برائمه خویش عرضه می کردند. همان گونه که پیش تر ذکر شد، اهمیت مسئله حج باعث شد تا میراث عظیمی حول محور آن در فقه شیعه تهیه و تنظیم گردد. مسائل گسترده مناسک حج در ساحت عبادی و اخلاقی به قدری مورد توجه بوده است که برای نمونه در گزارشی زراره به امام صادق علیه السلام عرض می کند: «فدایت شوم! حدود چهل سال است که مسائل حج را از شما می پرسم و شما فتوا می دهید...» حضرت فرمودند: «ای زراره خانه ای که فرشتگان آن را دو هزار سال پیش از آدم علیه السلام زیارت کرده و بدان حج گزارده اند، تو انتظار داری که مسائل آن طی چهل سال پایان پذیرد!» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۱۹).

با توجه به این مقدمه مختصراً می توان به اهمیت و جایگاه حج در فقه امامیه و اندیشه اصحاب ائمه علیهم السلام آگاهی جست. گونه شناسی مفاهیم روایی حج در کتب روایی و حدیثی شیعه، نشان دهنده برتری این فریضه دینی بر دیگر اعمال همچون نماز و روزه (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵، ص ۳۳۳)، صدقات (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۲۲؛ حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۶۸۰) و آزاد کردن بنده (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۳)، و به عنوان جهاد مستضعفان (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۵۶) است. به طبع توجه ویژه اهل بیت علیهم السلام و تأکید ایشان بر انجام مناسک حج، بروز این تفکر را در بین اصحاب ائمه علیهم السلام شاهدیم که بر انجام این فریضه الهی ثابت قدم بوده اند و احادیث مربوط به این فریضه را به صورت خاص گردآوری و تدوین کرده اند.

مبادرت اصحاب ائمه علیهم السلام بر اقامه اعمال حج

حج، همانند دیگر فرق اسلامی، همواره از عبادات مورد توجه شیعیان بوده و برکات بسیاری برای اصحاب به همراه داشته است؛ از جمله ملاقات با ائمه علیهم السلام (حسینی، ۱۳۹۴ش، صص ۱۷۰-۱۶۹) و اخذ و عرضه روایات از ایشان.

شیعیان هر ساله در مراسم حج با امام تماس داشتند که معمولاً یا در مکه یا در راه بازگشت از سفر حج و عبور از شهر مدینه صورت می گرفت. در این باره امام رضا علیه السلام

می‌فرماید: «انما امروا بالحج... مع ما فيه من التفقه و نقل اخبار الائمة» (عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۱۳) این روایت نشان‌دهنده جهت‌دهی حضرات معصومین بر نقل و انتشار احادیث در بلاد مختلف اسلامی است؛ برای نمونه «ابان بن ابی‌عیاش» در سفر حج به دیدار امام باقر علیه السلام رفته و روایت خود را بر ایشان عرضه کرده است (کشی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۰۴).

نجاشی از سه کتاب با عنوان *ثواب الحج* (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۰، ۳۳۰ و ۴۴۸) و دو کتاب *فضائل الحج* (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۳۲ و ۴۱۲) یاد کرده که محتوای آنها تشویق شیعیان برای انجام فریضه حج بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام بوده است. آثاری چون کتاب *وجوب الحج* از مرحوم عیاشی (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۵۳) و کتاب *جامع فرض الحج و العمرة* از شیخ صدوق (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۹۰) نیز بر وجوب حج و فریضه بودن آن تأکید کرده‌اند.

نجاشی به بیش از هفتاد کتاب درباره حج و مناسک آن اشاره کرده (ر.ک: نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۶۹، ۱۲۴ و ۳۹۹) که گویای اهمیت حج نزد اصحاب ائمه علیهم السلام است. به سبب اهتمام راویان در دوران حضور آن‌چنان مسئله حج مورد اهمیت قرار گرفت که در دوره غیبت نمود آن را می‌بینیم؛ چنان‌که شیخ صدوق هشت کتاب درباره حج نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۸۹-۳۹۰ و ۳۹۲) این کثرت تألیفات نشان‌دهنده مبتلا بودن مسائل شرعی مربوط به حج است. همان‌طور که نجاشی به دلیل اهتمام به فراگیری احکام حج، کتاب *الحج ابوالحسن میمونی* را - که سالیانی قاضی مکه بود و سپس در بغداد ساکن شد - نزد مؤلفش خواند (نجاشی، ۱۴۱۸، ص ۴۶۱).

در میراث فقهی حج، غیر از مسئله حج تمتع، همواره بر عمره مفرده هم توجه می‌شده است. نجاشی علاوه بر کتاب *جامع فرض الحج و العمرة صدوق*، دو کتاب مستقل نیز درباره عمره معرفی کرده است: کتابی از بندار بن محمد بن عبدالله (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۱۴) و کتابی از عیاشی (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۵۲).

کتاب الحج ابوعلی محمد بن محمد بن اشعث از آثار منعکس در رجال نجاشی است که در آن روایات عامه درباره حج از امام جعفر صادق علیه السلام گردآوری شده است (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۷۹) از دیگر آثار مرتبط با حج و عمره می توان از کتاب مکه و المدینه محمد بن خالد برقی (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۳۵) و کتاب مکه و الحرم عیاشی (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۵۲) نام برد.

در رجال نجاشی گزارش هایی، در خلال ترجمه راویان، مربوط به حج آمده است؛ مثلاً همسفر شدن ابوعمیده حذاء با امام باقر علیه السلام در سفر حج (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۱) که روایتی درباره حج هم از امام نقل کرده است (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۵۰). همچنین در رجال نجاشی به برخی از شیعیان اشاره شده است که در راه بازگشت از حج از دنیا رفته اند؛ مانند ابوجعفر محمد بن احمد بجلی که در ذی الحجه سال ۲۶۶ قمری، در گذشت و در ذات عرق (حموی، ۱۹۹۵م، ج ۴، ص ۱۰۷-۱۰۸؛ ابن عبدالمنعم حمیری، ۱۹۸۴م، ص ۲۶۵) به خاک سپرده شد (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۴۲) و احمد بن ادریس اشعری قمی که در سال ۳۰۶ قمری در قرعا (ر.ک: حموی، ۱۹۹۵م، ج ۴، ص ۳۲۵؛ جاسر، بی تا، ج ۳، ص ۱۰۸۱-۱۰۸۲)، در راه مکه به کوفه در گذشت (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۹۲) حماد بن عیسی جهنی، که در سفر حج همراه با امام موسای کاظم علیه السلام بوده است (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۴۳)، نیز در سال ۲۰۹ قمری، ظاهراً در بازگشت از حج در وادی قنات گرفتار سیل شد و جان سپرد و به غریق الجحفه مشهور گردید (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۴۳). همچنین ظاهراً وفات جعفر بن بشیر بجلی (م. ۲۰۸ق.) در ابوا (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۱۹) به خاطر عزیمت وی به مکه، جهت انجام حج یا عمره، بوده است (کشی، ۱۳۴۸، ص ۶۰۵).

شگفت آنکه ابوالحسن علی بن محمد رازی کلینی مشهور به علان و دایی ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۳۷۷) - که خود از وکلای امام دوازدهم علیه السلام بوده (افندی، ۱۴۳۱، ج ۴، ص ۲۱۴) و کتاب اخبار القائم علیه السلام را نوشته است - از حضرت صاحب زمان علیه السلام اذن می گیرد که به حج برود؛ اما از سوی حضرت توقیعی به دست او

می‌رسد که وی را از رفتن به حج در آن سال نهی می‌کند. او بر خلاف فرموده امام علیه السلام، به حج می‌رود و در راه مکه کشته می‌شود (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۶۰-۲۶۱). با این وجود نجاشی او را توثیق کرده (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۶۰) و از نظر مرحوم خوئی و تستری مخالفت او با امر امام زمان علیه السلام منافاتی با وثاقت او ندارد؛ زیرا ظاهراً او از امر آن حضرت چنین برداشت کرده که امر ارشادی است و نه امر مولوی (خوئی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳، ص ۱۳۸؛ تستری، ۱۴۱۰ق، ج ۷، ص ۵۳۶).

بعضی از راویان آن قدر به حج اهمیت می‌داده‌اند که گزارش‌های جالبی از ایشان به یادگار مانده است. نجاشی گوید احمد بن علویه اصفهانی پنجاه بار از حج به جنگ رهسپار شد که به دلیل مسافرت‌های طولانی، او را «رحال» نامیده‌اند (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۸۸) یا آنکه ابوالحسین سوسنجردی، از کبار متکلمان امامی، قائل به افضل بودن پیاده رفتن به حج بوده و پنجاه بار پیاده به حج رفته است (نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۰۲۳ و ۱۰۳۶). البته روایات درباره ترجیح پیاده رفتن به حج بر سواره رفتن مختلف است که برخی به جمع روایات پرداخته و در صورتی که فرد طاقت داشته باشد و این کار را برای شکسته شدن نفس انجام دهد، پیاده رفتن را بر سواره رفتن ترجیح داده‌اند (ر.ک: طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، صص ۱۳-۱۲؛ علوی عاملی، ۱۳۹۹ق، ج ۳، صص ۳۰۳-۳۰۵).

تدوین آثار فقهی مناسک حج توسط اصحاب ائمه علیهم السلام

شیعیان، به سبب تأکید پیامبر و اهل بیت علیهم السلام، به کتابت احادیث و علوم مختلف اسلامی همت گماردند و میراث مکتوب عظیمی را برای آیندگان خویش فراهم آورده‌اند. از جمله تفاوت‌ها و امتیازات مهم احادیث شیعی بر احادیث اهل سنت این است که تدوین حدیث توسط شیعیان همزمان با عصر سماع یا عصر مقارب حدیث بوده در حالی که بین کتابت حدیث و انتقال احادیث شفاهی به مکتوب در نزد اهل سنت، چهار نسل فاصله است. با نگاهی گذرا بر کتب فهارس می‌توان موضوعات

پراهمیت در اندیشه اصحاب امامیه و به طبع آن، جامعه شیعه در عصر حضور را شناسایی کرد.

در رجال نجاشی بیش از هفتاد کتاب منحصراً در موضوع حج منعکس شده است (کتاب‌های تبویب شده بسیاری از اصحاب ائمه وجود داشته است که بخشی از آن نسبت به احکام حج بوده است) (ر.ک: نجاشی، ۱۴۱۸ق، ص ۶) که نشان‌دهنده نیاز جامعه به نشر کتب در این موضوع و همت اصحاب ائمه به نگارش حول مسائل مربوط به حج و رفع این نیاز مسلمانان، به‌ویژه شیعیان، بوده است.

در این بخش جدول تک‌نگاری‌های حول موضوع مناسک حج، که در کتاب نجاشی منعکس گشته است، را بر اساس طبقه‌بندی روایان جمع‌آوری کرده‌ایم که نشان از اهتمام کتابت مسائل مختلف حج و مناسک آن در تمام ادوار حیات امامیه تا زمان نجاشی (م. ۴۵۰ق.) دارد:

ردیف	نام راوی	طبقه راوی	عنوان کتاب	شماره راوی
۱	وهب بن عبد ربه	۴ یا ۵	کتاب الحج	۱۱۶۵
۲	ابان بن عبدالمک التقفی	۵	کتاب الحج	۹
۳	اسماعیل بن موسی بن جعفر	۵ یا ۶	کتاب الحج	۴۸
۴	علی بن عبید الله بن حسین	۵	کتاب فی الحج	۶۷۱
۵	عمر بن محمد بن یزید	۵	کتاب فی مناسک الحج و فرائضه	۷۵۱
۶	معاویة بن عمار	۵	کتاب الحج	۱۰۹۶
۷	معاویة بن وهب البجلی	۵	کتاب فضائل الحج	۱۰۹۷
۸	منصور بن حازم	۵	کتاب الحج	۱۱۰۱
۹	یونس بن یعقوب	۵	کتاب الحج	۱۲۰۷
۱۰	حسن بن علی بن زیاد الوشاء	۶	ثواب الحج و المناسک	۸۰
۱۱	صفوان بن یحیی	۶	کتاب الحج	۵۳۴
۱۲	علی بن الحسن بن محمد الطاطری	۶	الحج	۶۶۷
۱۳	العباس بن هشام	۶	کتاب الحج	۷۴۱
۱۴	محمد بن ابی عمیر	۶	کتاب الحج	۸۸۷
۱۵	محمد بن ابی عمیر	۶	کتاب فضائل الحج	۸۸۷
۱۶	محمد بن ابی عمیر	۶	کتاب مناسک الحج	۸۸۷
۱۷	محمد بن سنان	۶	کتاب الحج	۸۸۸

ردیف	نام راوی	طبقه راوی	عنوان کتاب	شماره راوی
۱۸	محمد بن سماعه	۶	کتاب الحج	۸۹۰
۱۹	محمد بن اورمه	۶	کتاب الحج	۸۹۱
۲۰	محمد بن اسماعیل بن بزيع	۶	کتاب ثواب الحج	۸۹۳
۲۱	محمد بن جمهور	۶ و ۷	کتاب نواذر الحج	۹۰۱
۲۲	موسی بن القاسم	۶	کتاب الحج	۱۰۷۳
۲۳	یونس بن عبدالرحمان	۶	کتاب اختلاف الحج	۱۲۰۸
۲۴	یونس بن عبدالرحمان	۶	کتاب ثواب الحج	۱۲۰۸
۲۵	يعقوب بن يزيد	۶	کتاب نواذر الحج	۱۲۱۵
۲۶	حسن بن محمد بن سماعه	۷	الحج	۸۴
۲۷	حسن بن موسی الخشاب	۷	کتاب الحج	۸۵
۲۸	حسن(حسین) بن سعید	۷	کتاب الحج	۱۳۶ و ۱۳۷
۲۹	احمد بن محمد بن عیسی	۷	کتاب فی الحج	۱۹۸
۳۰	احمد بن محمد بن الحسين	۷	کتاب الحج	۲۲۳
۳۱	بندار بن محمد	۷	کتاب الحج	۲۹۴
۳۲	بندار بن محمد	۷	کتاب فی العمره التمتع	۲۹۴
۳۴	سلمه بن الخطاب	۷	کتاب ثواب الحج	۴۹۸
۳۵	سلمه بن الخطاب	۷	کتاب الحج	۴۹۸
۳۶	عبيدالله بن احمد بن نهيك	۷	کتاب الحج	۶۱۵
۳۷	عبيدالله بن احمد بن نهيك	۷	کتاب فضائل الحج	۶۱۵
۳۸	علی بن مهزيار	۷	کتاب الحج	۶۶۴
۳۹	علی بن الحسن بن علی الكوفي	۷	کتاب مناسک الحج	۶۷۶
۴۰	محمد بن ابی یونس تسنیم	۷	کتاب الحج	۸۹۲
۴۱	محمد بن احمد بن عبدالله	۷	کتاب الحج	۹۳۵
۴۲	موسی بن الحسن بن عامر	۷	کتاب الحج	۱۰۷۸
۴۳	حسن بن موسی ابومحمد النوبختی	۸	کتاب فی الاستطاعه علی مذهب هشام و کان يقول به	۱۴۸
۴۴	محمد بن علی بن محبوب	۸	کتاب الحج	۹۴۰
۴۵	محمد بن مسعود العیاشی	۸	کتاب العمره	۹۴۴
۴۶	محمد بن مسعود العیاشی	۸	کتاب مکة و الحرم	۹۴۴
۴۷	محمد بن مسعود العیاشی	۸	کتاب ما ابیح قتله فی الحرم	۹۴۴
۴۸	محمد بن مسعود العیاشی	۸	کتاب وجوب الحج	۹۴۴
۴۹	محمد بن الحسن بن الفروخ	۸	کتاب الحج	۹۴۸
۵۰	محمد بن احمد بن ابراهیم	۸	کتاب الحج	۱۰۲۲

ردیف	نام راوی	طبقه راوی	عنوان کتاب	شماره راوی
۵۲	محمد بن محمد بن الأشعث	۸	کتاب الحج	۱۰۳۱
۵۳	سعد بن عبدالله الأشعری	۸	کتاب الحج	۴۶۷
۵۴	سعد بن عبدالله الأشعری	۸	کتاب جوامع الحج	۴۶۷
۵۵	حسین بن علی بن سفیان	۹	کتاب الحج	۱۶۲
۵۶	سلمه بن محمد	۹	کتاب الحج عملا	۵۱۴
۵۷	علی بن الحسین بن موسی	۹	کتاب مناسک الحج	۶۸۴
۵۸	علی بن ابی سهل حاتم	۹ و ۱۰	کتاب الحج	۶۸۸
۵۹	محمد بن علی السلمغانی	۹	کتاب فضائل (فضل) العمرتین	۱۰۲۹
۶۰	احمد بن محمد بن محمد (ابوغالب زرارى)	۱۰	کتاب مناسک الحج کبیر	۲۰۱
۶۱	احمد بن محمد بن محمد (ابوغالب زرارى)	۱۰	کتاب مناسک الحج الصغیر	۲۰۱
۶۲	عبدالله بن محمد بن عبدالله	۱۰	کتاب الحج	۶۰۹
۶۳	جعفر بن محمد (ابن قولوبه)	۱۰	کتاب الحج	۳۱۸
۶۴	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع الحج	۱۰۴۹
۶۵	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع علل الحج	۱۰۴۹
۶۶	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع تفسیر المنزل فی الحج	۱۰۴۹
۶۷	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع تفسیر المنزل فی الحج	۱۰۴۹
۶۸	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع فرض الحج و العمره	۱۰۴۹
۶۹	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع فقه الحج، کتاب ادعیه الموقف	۱۰۴۹
۷۰	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	کتاب جامع نوادر الحج	۱۰۴۹
۷۱	محمد بن علی بن الحسین (شیخ صدوق)	۱۰	مسائل الحج	۱۰۴۹
۷۲	حسین بن عبيدالله بن ابراهيم (ابن غضائرى)	۱۱	کتاب مناسک الحج	۱۶۶
۷۳	حسین بن عبيدالله بن ابراهيم (ابن غضائرى)	۱۱	کتاب مختصر مناسک الحج	۱۶۶
۷۴	علی بن عبدالله بن عمران	۱۱	کتاب الحج	۶۹۸
۷۵	محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)	۱۱	کتاب مناسک الحج	۱۰۶۷
۷۶	محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)	۱۱	کتاب مناسک الحج المختصر	۱۰۶۷
۷۷	محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)	۱۱	کتاب مناسک الحج	۱۰۶۷
۷۸	علی بن عبدالله بن عمران	۱۱	کتاب الحج	۱۲۶۲

نتیجه گیری

همان گونه که اشاره شد، تأثیر مدیریت فرهنگی اهل بیت علیهم السلام باعث شد تا شیعیان، علاوه بر اهتمام ویژه بر اقامه مناسک حج، میراث مکتوب عظیمی حول مسئله حج پدید آورند.

بر اساس جدول استخراج شده، جمعاً ۵۵ نفر از صاحبان تألیف در موضوع حج در رجال نجاشی شناسایی شده‌اند که بر اساس طبقه راویان به شرح ذیل هستند:

* طبقه ۵، ۶ و ۷ (اصحاب امام سجاد و اصحاب الصادقین علیهم السلام) مشتمل بر ۳۵ نفر.

* طبقه ۸ و ۹ (اصحاب امام کاظم علیه السلام تا شروع غیبت صغری) مشتمل بر ۱۲ نفر.

* طبقه ۱۰ و ۱۱ (عصر غیبت صغری و اوایل غیبت کبری تا زمان نجاشی) مشتمل بر ۸ نفر.

در مجموع حدود ۷۸ کتاب با موضوع حج در کتاب رجال نجاشی ذکر شده است که اهتمام اصحاب اهل بیت علیهم السلام و محدثان شیعی به مقوله حج و مناسک حج را اثبات می‌کند و مورد تأیید قرار می‌دهد.

منابع:

* قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۱۳ق)، کتاب من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین.

۲. ابن عبدالمنعم حمیری، محمد، (۱۹۸۴م)، الروض المعطار فی خبر الاقطار، به کوشش احسان عباس، بیروت: مکتبه لبنان.

۳. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، (۱۴۳۱ق)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، به کوشش سیداحمد حسینی اشکوری، بیروت: موسسه التاریخ العربی.

۴. تستری، محمدتقی، (۱۴۱۰ق)، قاموس الرجال، قم: موسسه النشر الاسلامی.

۵. جاسر، حمد، المعجم الجغرافی للبلاد العربیه السعودیه، ریاض: منصورات دارالیمامه.

۶. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت علیه السلام.
۷. حسینی، سید عبدالله، (۱۳۹۴ش)، تعامل شیعیان امامیه با دیگر مسلمانان در سه قرن اول هجری، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۸. حموی، یاقوت، (۱۹۹۵م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر.
۹. حویزی، ابن جمعه، (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین، اسماعیلیان.
۱۰. خوئی، سید ابوالقاسم، (۱۴۱۳ق)، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواه.
۱۱. طهرانی، آقابزرگ، (۱۳۳۷ش)، مصفی المقال فی مصفی علم الرجال، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۱۲. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۰۷ق)، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۹۰ق)، الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۴. علوی عاملی، سید کمال الدین احمد بن زین العابدین، (۱۳۹۹ق)، منهاج الاخیار فی شرح الاستبصار، قم: اسماعیلیان.
۱۵. کشی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹ق)، اختیار معرفة الرجال، مشهد: موسسه نشر دانشگاه مشهد.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۷. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. نجاشی، احمد بن علی، (۱۴۱۸ق)، فهرست اسماء مصنفی الشیعه، قم: موسسه نشر الاسلامی.